

ВИТОКИ І ДжЕРЕЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА У ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Досліджено основні етапи виникнення та становлення енциклопедії права у російській юридичній літературі, проаналізовано праці вчених минулого, які досліджували, викладали та вдосконалювали енциклопедію права як навчальну та наукову юридичну дисципліну в сфері правової освіти.

Ключові слова: *юриспруденція, юридична література, енциклопедія права, фундаментальні праці, теорія права.*

Исследованы основные этапы возникновения и становления энциклопедии права в российской юридической литературе, проведен анализ трудов ученых прошлого, которые исследовали, преподавали и усовершенствовали энциклопедию права как учебную и научную юридическую дисциплину в сфере правового образования.

Ключевые слова: *юриспруденция, юридическая литература, энциклопедия права, фундаментальные труды, теория права.*

The main stages of the origin and the formation of the law encyclopaedia in the Russian legal literature are investigated, the works of the scientists who studied, taught and improved the law encyclopaedia as an educational and scientific legal branch of science in the sphere of legal education are analyzed.

Key words: *juridical, legal literature, law encyclopaedia, fundamental works, law theory.*

Постановка проблеми. Перш ніж з'ясувати сутність досліджуваного явища необхідно розглянути його предмет наукового пізнання. Кожна окрема наукова галузь відображає сукупність конкретних закономірностей, що становлять предмет будь-якої науки. В.С. Нерсесянц зазначає, що предмет будь-якої юридичної науки загалом – це поняття права (і звичайно правове поняття держави) в усіх аспектах їх теоретико-пізнавального прояву і виразу [1, с.14]. Тому, прагнучи дослідити закономірності, які існують у цій державно-правовій реальності, за рахунок чіткого з'ясування суті предмета енциклопедії права можемо визначити на сьогодні межі впливу та сферу дії права та державно-правових явищ в суспільстві. Безперечним, звичайно, є той факт, що предметом будь-якої енциклопедії права є право як елемент

цивілізації. Вагоме значення ця проблематика має і в плані критики методологічних та теоретичних основ навчальних курсів – енциклопедії права, філософії права, соціології права, загальної теорії держави та права та політично-теоретичної науки, порівняльного правознавства, які викладаються на юридичних факультетах навчальних закладів.

Стан дослідження. Філософсько-теоретичний аналіз та порівняння становлення та розвитку правової науки – звичайно необхідний засіб удосконалення її теорії, а разом з тим і юридичної практики. Правове життя різнобарвне та складне, але в кожній багатоманітності існують ланки, які зв'язують одне одного або загальні моменти, які дозволяють робити висновки не тільки про окремі явища, а й про конкретне загалом. Наміри створити науку, яка б давала цілісне уявлення про право, існували віддавна. Звичайно, спочатку така роль відводилася енциклопедії права, а відтак філософії та теорії права. Отже, енциклопедію права можна розглядати як науку про право в її первісному значенні. До речі, як засвідчено в історичних джерелах, енциклопедія права вивчалася досить тривалий час на юридичних факультетах в українських, російських, австрійських, німецьких, англійських, французьких навчальних закладах поряд з теорією та філософією права [2, с. 240]. Науковці підтверджують, що історичною попередницею сучасної теорії права та держави була дисципліна, яка називалася енциклопедія права [3, с. 9–10]. В зв'язку з цим філософсько-теоретичний аналіз проблем енциклопедії права та її зв'язок із теперішніми юридичними науками дозволяє не тільки виявити одну із сторін процесу формування науки про право, а й поставити окремі питання в зв'язку з конкретними завданнями сьогодення у юриспруденції.

Виклад основних положень. У правознавстві виклад енциклопедії права розпочався наприкінці XVIII ст. німецькими юристами, які були запрошені читати такі курси в Московському університеті. Першим з них був відомий німецький юрист Баузе, послідовник Вольфової філософії. Згодом до нього приєднався авторитетний фахівець Пургольд. Відзначимо, що викладання енциклопедії права було лише справою приватного характеру та ініціативи. Вперше енциклопедію права внесено у список юридичних дисциплін, які повинні були викладатися обов'язково на юридичних факультетах, університетським уставом лише в 1835 р.

На початку XIX ст. видано перші наукові праці з енциклопедії права. «Першим у нас за часом твором такого роду варто було б називати Юридичну Граматику Правикова (1803 р.), якщо б її зміст не був надто обмеженим. Відтак були два невеликі твори Сандулова (1820 р.) і Смирнова (1821 р.) «Про способи вивчення російських законів», – писав К. Неволін [4, с. 14].

1831 р. у Москві опубліковано книгу «Пособия и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедии, методологии и истории русского права». Її автор – доктор права П. Дегай першим систематизував розробку енциклопедії права в російській літературі. Загальна частина твору складалася із двох розділі. У першому висвітлювався предмет законодавства – закони, у другому – наука законодавства. Велика увага приділялася природному та позитивному праву, поняттю закону та історії російського права. «Дослідження головного питання про право і загальних його начал, заснованих на природі людини, і виділення з них прав і обов'язків, – підкреслював П. Дегай, – є предметом природного або філософського права, а закони, впроваджені у будь-якому народі і відомому місці, що дістали справжню силу, становлять позитивне право» [5, с. 58]. Правознавство, на думку автора, як частина філософії, «повинно бути узгодженим з останньою та витікати з неї» [5, с. 57]. Книга мала компілятивний характер і тепер може становити інтерес у сенсі ознайомлення зі станом правознавства до видання Зводу законів.

У своєму творі Дегай дає настанови щодо емпіричного пізнання «права» у законодавстві та у літературі. Філософського ж вчення про право він не розробляє, обмежується лише вказівками про необхідність «філософського пізнання».

На підставі загального статуту російських університетів 1835 р. було затверджено кафедру енциклопедії законодавства. І з тих пір така кафедра існувала на всіх юридичних факультетах. З 1863 р. вона отримала відповідну її профілю назву – кафедра енциклопедії права.

На той час припадає видання фундаментальної праці відомого російського цивіліста та історика права К. Неволіна «Енциклопедія законодавства» (1839–1840 рр., друге посмертне видання – 1857 р.). Ця книга за науковим рівнем істотно відрізняється від праці П. Дегая [6, с. 27]. Написана в дусі абсолютного ідеалізму німецької філософії першої чверті XIX ст., ця книга була першою органічною енциклопедією в європейській науці. До речі, німецька енциклопедія такого типу К. Пюгтера з'явилася через сім років після видання російського вченого.

«Енциклопедія законодавства» К. Неволіна поділяється на три частини. У невеликому філософському вступі з'ясовується поняття права. Автор намагається об'єднати філософські концепції Гегеля та Шталаля, відстоюючи (за Шталем) існування особистісного Божества, яке вільно керує долями світу [6, с. 1–4].

Наступний розділ присвячено історії філософії законодавства та історії позитивного законодавства. Автор зробив досить широкий та детальний аналіз окремих філософських учень, підґрунтям яких було безпосереднє їх вивчення через призму джерел права та частково розкрив історію позитивного законодавства [6, с. 361].

До 30-х рр. XIX ст. у правовій науці домінував природно-правовий напрямок, прихильником якого і був К. Неволін [7, с. 36]. На його думку, початок у систематичному вивченні законів закладено ще древніми римлянами. Згодом відбулося відділення одних наук від інших, а з часом вони стали розглядатися вже як самостійні науки: філософія законодавства (природне право), державні закони (публічне право), цивільні закони (приватне право), кримінальні закони (кримінальне право) та інші.

Але за такої кількості наук для збереження зв'язку між ними була потреба в особливій науці, яка б слугувала загальним вступом в науку законодавства. Таким чином, під «енциклопедією законодавства» К. Неволін розумів самостійну науку – теорію «наук законодавства» і одночасно їх стислий виклад. В цьому випадку його енциклопедія була призначена замінити теорію права та слугувати своєрідним ланцюгом між філософією права та науками про закони. «Закони по суті є взагалі правдою... А суть правди може бути визначена тільки у філософії», – вважав К. Неволін [4, с. 23].

У будь-якому законодавстві учений розрізняв дві частин: закони природні та закони позитивні. «Перші, взяті у їх сукупності, творять ідею законодавства, другі служать її виявом» [4, с. 52]. Таким чином, коли йдеться про «енциклопедія права», то мається на увазі напрямок, який об'єднує прихильників ототожнювати «право» та «закон». Представники ж «енциклопедії законодавства», які розмежовували ці поняття, оцінюють «право» з позиції натурфілософії.

Тут потрібно звернути увагу на одну річ. Раніше, до запровадження нового статуту на юридичних факультетах (1835 р.), в університетах викладалася «енциклопедія законодавства». Але після вступу в дію вказаного уставу навчальна дисципліна почала носити

назву «енциклопедія права». Чи є між цими поняттями суттєва чи взагалі будь-яка різниця?

Російський правознавець та філософ П. Редкін пов'язував таку зміну понять у назві навчальної дисципліни з виданням М.М. Сперанським Зводу законів. Робота, яка проводилася з цією метою, деякою мірою нагадувала часи складання збірників римського права Юстиніана. Але Юстиніан, як відзначав П. Редкін, вніс до них не тільки імператорські накази, тобто законодавство, а й звичаєве право, результати практичної та теоретичної діяльності юристів (право юристів) [8, с. 17].

Звичайно, назвати Дигести або Пандекти зводами законів не можна. «Для вираження всіх цих джерел разом – і законодавства, і звичаєвого права, і права юристів – майже повсюди вживалася одна й та ж назва – право; тобто право включає в себе і законодавство або закони у власному їх значенні, і звичаєве право, і право юристів, – писав П. Редкін. – І тому Юстиніанові зводи краще назвати не зводами законів, а збірником права взагалі» [9, с. 3].

Безумовно, Звід законів Російської імперії був збіркою законів, бо до неї увійшли акти законодавства, а не звичаєве право чи право юристів практиків. «В Зводі законів стали шукати все діюче право, проте Звід був складений тільки із законів, – зауважував П. Редкін. – З такої точки зору на право з'явилося припущення, що діюче законодавство і є справжнім правом загалом. Отже, джерелом права є тільки законодавство, право і законодавство є поняттями тотожними. Вивчати законодавство означає вивчати право. Вивчення ведення законів та законодавства загалом означає знання права взагалі, а отже, і правознавства в цілому» [9, с. 8].

Звичайно, П. Редкін виводить свою оцінку значенню Зводу законів з позиції активного захисника порядків, які існували в тодішній Російській імперії. Як відомо, Звід законів, напівкріпосницький твір за своїм змістом, сприяв закріпленню кріпосницької імперії. До того ж у порівняннях не зводилося все до аналогій понять із законодавством римського імператора [10, с. 101].

Зовсім інший характер, на відміну від праці К. Неволіна, мала «Енциклопедія законодавства» (1863 р.) Н. Рождественського. Виклад матеріалу тут носив винятково догматичний характер та включав огляд змісту окремих юридичних наук, що підкріплювалося також загальним філософським вступом. Суттєвим недоліком було те, що в енциклопедії Н. Рождественського зовсім не висвітлювалися історія

філософських вчень та історія позитивного права. Однак ця книга взагалі була єдиною енциклопедією права, де зроблено повний огляд змісту окремих юридичних наук.

У 40-х рр. XIX ст. починають розвиватися та згодом (ближче до 60-х рр.) закріплюватися ідеї нового напрямку – позитивізму. Цікаве втілення вони дістали у літературі, зокрема у творах відомих юристів М. Капустіна «Теорія права, або Юридична догматика» (1868 р.) та М. Ренненкампа «Нариси юридичної енциклопедії» (1880 р.).

М. Капустін пропонував називати науку не енциклопедією, а теорією права, маючи на увазі невизначеність змісту енциклопедії права та безмежність матеріалу, який би міг входити до її складу. «Слово енциклопедія, яке означає поняття, протилежне спеціальності, наврядчи може бути дотичним до назви науки, предметом якої є особливе коло відомостей і своя особлива система. Це слово взагалі стало вживатися для назви науки наприкінці XVI ст.: ні греки, ні римляни не використовували його в цьому значенні, хоч Пліній і Квінтіліан розуміли під енциклопедією сукупність предметів загальної освіти» [11, с. 14].

Що стосується правознавця М. Ренненкампа, який був прихильником теорії позитивного права, то він у книзі «Нариси юридичної енциклопедії» велику увагу приділив критиці природно-правових поглядів, показуючи їх історичну обумовленість. На його думку, чим менш стабільний суспільний порядок, тим інтенсивніше починають діяти ідеї природного права. «Подібна закономірність вже виявляє себе у вченнях Платона, Арістотеля, стоїків, скептиків, які були створені в дні занепаду політичного та суспільного життя Греції та Риму» [12, с. 30–32].

В обидвох працях не викладається послідовний розвиток якогось одного філософського вчення, через це вони мають еkleктичний характер. На нашу думку, в цих книгах вибудовується загальне вчення про право із догматичної юриспруденції, переважно із догми цивільного права. Вони заповнені даними догматичного матеріалу про ідеї розвитку права відповідно до вчення тогочасної історичної школи юристів.

Розробка загального вчення про право в книзі Капустіна, порівняно з «Нарисами юридичної енциклопедії» Ренненкампа, відрізняється більш глибоким змістом та оригінальністю думок. Позитивну сторону поверхових та елементарних нарисів становлять

легкість та доступність їх викладу. Але незважаючи на це, вони вважаються кращими в юридичній літературі творами з енциклопедії права.

1878 р. опубліковано «Нариси з енциклопедії права» П. Деларова. На думку автора, предметом енциклопедії права є право загалом, хоч, за його висловом, вона «стоїть на першій сходинці, іншими словами, не є ще наукою». Тобто енциклопедія права не досліджує на науковому рівні свій предмет, а лише описує його, повторюючи при цьому систематичну сукупність тих витоків, зв'язків, початків та положень, які повинні становити об'єкт наукового інтересу. Звичайно, перші спроби переходу на другий щабель, на вищий рівень – це філософія та історія права [13, с. 389].

У 70-х рр. з'явився ще одне видання з енциклопедії права (подібне за характером до книги П. Деларова) – «Енциклопедія права» М. Карасевича (1872 р.). Але вважати ці праці енциклопедіями нема підстав, бо вони, по суті, не були закінченими виданнями. Так, М. Карасевич надрукував лише невелику частину праці.

Значним досягненням в розвитку енциклопедії права в Росії можна вважати «Лекції із загальної теорії права» М. Коркунова, де викладено систему загального вчення про право та про державу в дусі позитивної філософії та методології. Звичайно, місцями й тут поєднується науковий позитивізм з юридичною догматикою. Хоч авторові не вдалося уникнути деяких недоліків, проте книга Коркунова і досі належить до числа кращих навчальних посібників з позитивної теорії права.

Значним здобутком юридичної науки стала праця Л.І. Петражицького, перевидана 2000 р. у Санкт-Петербурзі. У гносеологічному та методологічному плані учений звертається до витоків позитивної філософії, але при цьому проявляє повну самостійність та оригінальність, визначаючи свої наукові позиції, з яких розглядає правові явища та право загалом [14, с. 222].

На початку ХХ ст. в Росії видано ряд фундаментальних праць, авторами яких були відомі правники Г.Ф. Шершеневича, Б.М. Чичерін, Є. Трубецької, І. Михайловський, П. Виноградова, М. Алексєєв. Однак їх праці позначені істотним переосмисленням традиційних наукових концепцій, характерних для російської юриспруденції 60–80-х рр. ХІХ ст. Прикладом такого поступу може бути праця Д. Хлебнікова «Вступ до загального вчення про право»,

в якій автор, не дотримуючись енциклопедичного спрямування, розглядає за окремими рубриками загальну теорію права, що викладається ним у дусі панівної у той час доктрини та неокантіанської філософії права. При цьому він звертає увагу на те нове та цінне, що дає неокантіанська філософія права для вироблення критичної теорії юридичного пізнання, водночас прагнути висвітлити кризові моменти в неокантіанстві та вказати на нові шляхи розвитку філософії права [15].

Висновки. Оглянувши джерела та витoki енциклопедії права у російській юридичній літературі, відзначимо, що в історії літератури з енциклопедії права простежується два періоди, що пов'язані зі зміною двох філософських напрямів. І це було загальною тенденцією того часу. До речі, ідеалістичний напрямок, дотримуючись якого К. Неволін створив першу закінчену наукову систему юридичної енциклопедії, хоч деякою мірою і втратив уже у 80–90-х рр. XIX ст. своє домінантне становище в правознавстві, усе ж виражав системний характер творів з енциклопедії права, і це спостерігається і в наступний період.

Слід підкреслити, що всі науковці, які розглядали енциклопедію права через призму філософського позитивізму виділили три суттєвих моменти: по-перше, енциклопедія права повинна бути системою основних положень права, які зводяться до одного найвищого поняття; по-друге, вона повинна представляти всю сферу права, як живе ціле, органічно пов'язане з усіма своїми частинами; по-третє, слугувати вступом до спеціального вивчення юридичних наук.

1. Нерсесянц В.С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В.С. Нерсесянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5–15.

2. Історія Київського університету. / відповід. ред. О.З. Жмудський. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1959. – 631 с.

3. Антологія української правової думки / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юридична книга. – Т. 1.: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права, 2002 – 566 с.

4. Неволін К.А. Энциклопедия законовѣдения / К.А. Неволін. – К. – Т. 2. Энциклопедия законовѣдения, 1840. – 646 с.

5. Дегай П. Пособия и правила изучения российских законов / П. Дегай. – М., 1831. – 541 с.
6. Неволин К.А. Полное собрание сочинений / К.А. Неволин. – СПб.: Типограф. Эдуарда Праца. – Т. 2. Энциклопедия законовещения, 1857. – 513 с.
7. Михайловский И.В. Очерки философии права / И.В. Михайловский. – Томск. – Т. 1. Очерки философии права, 1914. – 171 с.
8. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана / И.С. Перетерский. – М., 1956. – 231 с.
9. Редкин П.Г. Из лекции по истории философии права в связи с историей философии вообще / П.Г. Редкин. – СПб., 1889. –Т. 1. – 257 с.
10. Кузнецов Е.В. Философия права в России / Е.В. Кузнецов / вступ. ст. Д.А. Керимова. – М.: Юрид. литер., 1989. – 205 с.
11. Капустин М. Теория права. Общая догматика / М. Капустин. – М., 1868. – 186 с.
12. Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. – Изд. 2-ое, испр. и доп. / Н.К. Ренненкампф. – К.: Типография штаба Киев. воен. округа, 1880. – 282 с.
13. Деларов П. Очерки по энциклопедии права / П. Деларов. – СПб., 1878. – Т. 1. Очерки по энциклопедии права. – 395 с.
14. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
15. Див.: Электронная библиотека юридической литературы. – Pravoznavec.com. – 1–2 с.